

Розвиток правових засад щодо особистих немайнових прав і обов'язків дітей та батьків

Проблема генези правової думки щодо особистих немайнових прав і обов'язків дітей та батьків посідає одне з провідних місць у соціальному розвитку суспільства, а також у загальній системі юридичних наук, насамперед в теорії цивільного права. У статті висвітлено еволюцію суспільної думки щодо взаємних прав та обов'язків дітей і батьків, показано передумови, етапи становлення і розвитку відповідних правових норм на теренах сучасної України.

Питання «батьки та діти» і особливості їх взаємовідносин хвилювали людство з самого початку його існування і були предметом дослідження багатьох науковців, письменників та філософів. Еволюція суспільної думки щодо взаємних прав та обов'язків дітей і батьків відобразилась у правових нормах різних часів і народів.

Про цілком залежне становище матері, дитини та безмежну батьківську владу в стародавньому світі свідчать норми, зокрема, раннього римського права, яке без сумніву, становить основу сучасного цивільного законодавства. Перші достовірні відомості про римлян свідчать про те, що сімейні відносини будувались на основі влади абсолютного «домовладика», якому були підвладні всі інші члени сім'ї. Поняття батьківської влади в Стародавньому Римі передбачало здійснення батьком безперешкодно цілої низки правомочностей. Батько мав право визнати чи ні новонароджену дитину; мав право розпорядження своїми дітьми, наприклад, міг продати свою дитину, видати заміж чи одружити; здійснити домашній суд, в рамках якого батько міг присудити дитину до смертної кари за ту чи іншу провинність. За більш пізнім законом Костянтина поняття батьківської влади почало звужуватись – батько міг продати новонародженого в рабство лише в разі крайньої потреби, а кодекс Юстиніана

взагалі скасував таке батьківське право [1]. З плином часу сувора батьківська влада пом'якшувалась і, зрештою, була зведена до права батька застосовувати домашні міри покарання дітей та обов'язку дітей поважати батьків [2].

На Русі до прийняття християнства влада обох батьків над дітьми була визнана, батьки могли продати свою дитину, але невідомо, чи мали батьки право життя та смерті над дітьми. Як зазначає К.А. Неволін, стародавні пам'ятки літератури свідчать про те, що влада батьків не була дуже суворою, діти мали певну свободу, але визначити точно рамки, у яких здійснювали свої права і обов'язки батьки і діти не є можливим. У ті часи народження дитини у шлюбі чи поза ним не мало суттєвого впливу на права та обов'язки дітей по відношенню до батьків. На підтвердження зазначеного можна навести приклад князя Володимира, який був народжений ключницею княгині Ольги від Святополка, і якому факт позашлюбного народження не завадив стати Великим князем усієї Русі [3].

З прийняттям християнства та рецепцією візантійського сімейного законодавства на Русі поступово впроваджуються норми, побудовані на канонічних уявленнях про шлюб та родину. Християнські уявлення про сімейний лад були закріплені, зокрема, в Кормчій книзі, основу якої становив російський переклад візан-

тійського Номоканону, доповненого постановами руських князів [4]. Основною метою сімейного законодавства того часу було викорінення язичницьких уявлень про життя, утвердження святості шлюбу та виховання страху перед судом Божим. Саме тому поділ дітей на тих, що народжені в шлюбі та позашлюбних дітей, і відповідне регулювання їх прав та обов'язків набуло великого значення. В Кормчій книзі було закріплено, що дитина може бути визнана законнародженою лише при дотриманні двох умов, а саме, наявності законного шлюбу між батьками та зачаття дитини в цьому шлюбі [5]. Руська Правда конкретизувала статус позашлюбних дітей. Так, Просторовою редакцією було встановлено, що діти, народжені рабою поза шлюбом, не спадкують після свого батька і можуть отримати свободу лише з матір'ю [6].

Сімейний лад в Київській Русі відрізнявся, і не дивлячись на спільні риси сімейних відносин, що існували на Русі, в Древньому Римі та Західній Європі, відмінність була. Якщо у древньому Римі норми права, що регулювали особисті немайнові відносини сім'ї, були більш суворі до домочадців, то на Русі таких суворих писаних норм не було. Однак, якщо в Древньому Римі та Західній Європі чоловік, батько, маючи широкі права, в тому числі право життя і смерті дружини та дітей, володів високим рівнем правосвідомості, внаслідок чого закони, які надавали такі права, майже не застосовувались [7], то на Русі, не маючи такого закріпленого права, батько розпоряджався життям членів родини майже необмежено. Такий стан речей деякі науковці пояснюють тим, що на Русі не закон, а народна правосвідомість давала можливість чоловіку, батьку здійснювати свою владу необмежено [8].

У XVI сторіччі виховання та покарання були синонімами, що підтверджує текст Домострою, пам'ятки літератури

та права того часу. Ось які поради Домострой давав батькам: виховуй дітей у заборонах і ти знайдеш у них спокій і благословення; даремно не смійся, граючи з ними; карай сина свого в юності; не шкодуй немовляти биючи, якщо жезлом виб'єш його, не помре, але здоровішим буде, бо ти, страчуючи його тіло, душу його рятуюєш від смерті; якщо дочка в тебе, і на неї направ свою строгість. Отже, можна стверджувати, що саме ментальність і рівень розвитку культури визначали особисті права і обов'язки членів родини на Русі.

Історично склалось так, що території, які належать сучасній Україні, в різні проміжки часу відходили до тієї чи іншої держави. У XV–XVI столітті частина українських земель була під владою Великого Князівства Литовського. Перша редакція основного джерела права того часу – Статуту Великого Князівства Литовського – почала діяти в 1529 році і містила, в основному, земські привілеї разом із стародавніми руськими звичаями [9]. Разом з тим, певною мірою Статут регулював особисті немайнові права дітей та батьків. Так, неабияка увага зверталась на обов'язок дітей поважати своїх батьків. За порушення цього обов'язку, що виражався б в образі, батьки мали право позбавити дитину спадку. Окрема увага приділялась визначенню законності народження дитини. Позашлюбною вважалась дитина, що була народжена поза шлюбом та народжена у шлюбі, але яка була визнана позашлюбною у заповіті батька або оголошена батьком такою привселюдно. Наступні редакції Статуту Великого Князівства Литовського (1566 року та 1588 року) внесли досить суттєві зміни, що свідчили про справжнє положення дитини в тогочасному суспільстві. Так, Артикул 7 розділу XI редакції Статуту 1588 року визначав, що в разі умисного вбивства батьками своєї дитини, вони

несуть покарання у вигляді позбавлення волі на строк один рік і шість тижнів, а після виходу на волю мають принести церковне покаяння чотири рази на рік [10]. Таке «м'яке» покарання свідчить про те, якими широкими правами володіли батьки по відношенню до своїх дітей і як мало цінилось право дитини на життя. Зовсім інакше Статут карає незаміжно жінку, що вела життя розпусне, завагітніла і з переляку чи, побоюючись кари за свою поведінку, вбила свою власну дитину. Така жінка мала бути засуджена до смертної кари, і в такому стані речей вбачається зовсім не гуманне ставлення законодавця до дитини, а скоріше жорстоке ставлення до жінки.

Розвиток суспільства зумовив розвиток особистих немайнових прав та обов'язків батьків і дітей, а також зміну суті взаємовідносин між ними. Один з найбільш відомих дослідників історії російського права М.Ф. Володимирський-Буданов, аналізуючи норми Соборного Уложення 1649 року, звертає увагу на те, що із зникненням права батьків на віддання дітей в холопство, з'являється право батьків на віддання дітей «в услужение», і таке право витікає як із батьківських прав, так і з обов'язків, а саме, з обов'язку батьків навчати дитину та піклуватись про неї. Така сама за своєю суттю трансформація відбувається із правом батьків на життя дитини, яке з плином часу поступово переходить у право батьків карати дитину з метою її виховання. Отже, дійсно можна погодитись, що з історичною послідовністю рабські відносини щодо дітей змінюються виконанням обов'язків батьками, та додати, що це лише початок такої трансформації [11].

Законотворчу діяльність Петра I пов'язують з послабленням батьківської влади і визнанням певних особистих прав дітей. Мова йде про ряд Указів Петра I, які встановлювали пряму заборо-

ну віддавати дітей у шлюб без їх згоди та давати обітницю постригу від імені своїх малолітніх дітей [12]. Саме Петро I у 1715 році започаткував у великих містах будівництво так званих госпіталів, де батьки могли таємно залишити небажану дитину. І не дивлячись на те, що його нащадки не підтримали цю ініціативу, і вказані установи почали закриватись одна за одною, це був великий крок вперед щодо захисту прав дітей, позбавлених батьківського піклування [13].

Досить детально особисті немайнові права дітей і батьків регулювали Права, за якими судився малоросійський народ (1743 р.), і не дивлячись на те, що вказаний документ так і не був офіційно затверджений, все ж таки за ним вивчали українське право, на нього були окремі посилення в судовій практиці [14].

Існує точка зору, що Устав благочестя 1782 року вперше конкретизував права і обов'язки дітей та батьків [15]. Основна ідея вказаного нормативного акту містилась у фразі: «Родители суть властелины над своими детьми; природная любовь к детям предписывает им долг дать детям пропитание, одежду и воспитание доброе и честное по состоянию». Але звертає на себе увагу той факт, що батьківська влада по суті нічим не обмежена, а батьківський обов'язок, про який йдеться в Уставі благочестя, є обов'язком моральним, і можна погодитись з тим твердженням, що з цього обов'язку не витікали жодні гарантовані права для дітей, а самі формулювання Уставу були вкрай досконалими [16]. Обов'язки ж дітей по відношенню до батьків Уставом благочестя 1782 року були чітко визначені. Діти мали почитати, слухатися, коритися, любити, служити батькам, говорити про батьків з величезною повагою, зносити батьківські поправлення і вмовляння терпляче і без нарікання [17].

З 1840 року на Лівобережну і Правобережну Україну було поширено дію Зво-

ду законів Російської імперії. Звід містив книгу першу «Про права та обов'язки сімействені», яка складалась з 381 статті. Влада батьківська трактувалась досить широко. Вона, згідно ч.1. ст. 164, т. X., належала батьку і поширювалась на дітей обох статей і будь-якого віку, тобто, припинялась лише зі смертю батька або позбавленням його батьківських прав. Батьки мали право виховувати дитину на свій власний розсуд, до дітей непокірних могли застосовувати домашні виправні заходи, а в тому разі, якщо такі заходи, на думку батьків, не допомагали, вони могли клопотати про ув'язнення дитини. Крім того, батьки мали змогу відмовитись від дитини, якщо вони в судовому порядку могли довести факт того, що дитина підняла на них руку або штовхнула. Батьки мали не лише права, а й обов'язки, зокрема, вони мали годувати, одягати, виховувати дитину в доброті і чесності, а дочок батьки мали видати заміж. Діти, в свою чергу, мали такі обов'язки: коритися батьківській владі, виявляти до батьків щиросерду повагу, слухняність, покірливість, любов, служити їм, ставитись до них з повагою та зносити батьківські наставлення та умовляння без ремства [18]. Але можна стверджувати, що дітям належали і певні права, зокрема, дитина мала право на життя. Звід чітко говорив, що батьки не мають право на життя дітей, за їх вбивство їх судять і карають згідно з кримінальними законами. Дитина мала право на батьківське виховання, на спільне проживання з батьками, на виховання в православній вірі.

Звід, як і всі попередні нормативні документи того часу, чітко розрізняв дітей, народжених у шлюбі, і позашлюбних дітей і відповідно регулював їх права та обов'язки як майнові, так і особисті. Разом з тим Звід у різні часи по-різному визначав правила, пов'язані з визнанням законними позашлюбних дітей. Напри-

клад, за царя Олександра I визнавались законними діти, народжені неodrуженою жінкою в разі її подальшого вступу в шлюб, за винятком дітей, народжених від прелюбодійства, а при царі Миколі I такі діти не могли бути законними. Такий стан речей змінився з прийняттям у 1902 році Закону «Об утверждении правил об улучшении положения незаконнорожденных детей» [19].

У той же час на українських землях, які знаходились в складі Австро-Угорської Імперії, діяло Загальне цивільне Уложення Австрійської Імперії 1811 року [20]. Згідно з Уложенням, дитина, народжена у шлюбі, знаходилась під батьківською владою до досягнення нею 24-річного віку. Під батьківською владою розумілись всі правомочності батька по відношенню до дитини. Так, лише батько мав право визначати майбутній вид діяльності для дитини і виховувати її, виходячи з цього. Разом батьки мали право за взаємною згодою керувати діями дітей, розшукувати зниклих дітей, вимагати від третіх осіб повернути дитину, піддавати дитину нешкідливому для її здоров'я покаранню. Батьки були зобов'язані виховувати дитину, батько мав забезпечувати дітей матеріально, а мати мала піклуватись про здоров'я дітей. Лише дитина, народжена в шлюбі, визнавалась законною і мала права на прізвище, герб батька. Позашлюбні діти таких прав не мали, але могли вимагати відповідного утримання і претендувати на виховання з боку батька [21].

Після розпаду Російської імперії, на території сучасної української держави було створено послідовно Українську Центральну Раду, Українську Державу (Гетьманську державу), Директорію УНР, Західноукраїнську народну республіку, але жодне з цих нових державних утворень не створило власного законодавства, яке б регулювало особисті немай-

нові права та обов'язки батьків та дітей. Отже, на більшій території України застосовувалось законодавство колишньої Російської імперії, а на західних землях — Австрійське законодавство [22].

Така ситуація панувала до 1919 року, коли в Україні почали діяти декрети нової влади: декрети РНК УРСР від 20 лютого 1919 р. «Про організацію відділів записів актів громадянського стану», «Про цивільний шлюб та про ведення книг актів громадянського стану», «Про розлучення». Декретом «Про цивільний шлюб та про ведення книг актів громадянського стану» було скасовано обов'язковість церковного шлюбу, визнавався цивільний шлюб, проголошувався принцип свободи і добровільності при укладенні шлюбу, регулювався правовий статус дітей в залежності від народження, але на відміну від аналогічного Декрету ВЦВК і РНК РСФРР «Про цивільний шлюб, дітей і про ведення книг актів громадянського стану», який було прийнято в 1917 році в Росії, не містив вказівки про зрівняння у правах дітей, народжених у законному шлюбі, з позашлюбними дітьми [23]. Разом з тим, Г.К. Матвеев вважав, що фактично практика як судова, так і адміністративна виходила з визнання рівності прав та обов'язків позашлюбних дітей та тих, які були народжені в шлюбі, і лише кровне споріднення батьків і дітей вважалось визначальним чинником відносин між ними [24].

У 1926 році вступив в силу Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР, який закріпив право дитини на прізвище і громадянство, встановив обов'язок батьків піклуватися про неповнолітніх дітей, у тому числі про їх здоров'я, фізичний розвиток, виховання, передбачив право батьків вимагати у позовному порядку дітей від осіб, які незаконно утримували їх, передбачав обов'язок батьків захищати особисті та

майнові інтереси неповнолітніх дітей [25]. Кодекс 1926 року також урівнював права шлюбних та позашлюбних дітей, передбачивши детальний порядок встановлення батьківства щодо дітей народжених поза шлюбом та вперше ввів в українське радянське законодавство інститут усиновлення [26]. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства і заснування ордена «Материнська слава» і «Медаль материнства», враховуючи релігії війни, відмінив норми, які урівнювали в правах позашлюбних дітей та дітей, що були народжені в шлюбі, позбавивши дитину права на прізвище батька шляхом заборони одинокій матері звертатись до суду щодо встановлення батьківства і стягнення аліментів на позашлюбну дитину. Натомість Указ встановив державне аліментування позашлюбних дітей, забезпечивши дитині матеріальну основу для виховання і повністю позбавивши її особистих немайнових прав по відношенню до батька [27].

20 червня 1969 року було затверджено Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР, одним з основних завдань якого було виховання дітей сім'єю з обов'язковим піклуванням батьків про їх здоров'я, фізичний, духовний, моральний розвиток, навчання і підготовку для праці [28]. Кодексом було закріплено один з найважливіших принципів сімейного законодавства, згідно з яким встановлювалась рівність прав і обов'язків дітей як позашлюбних, так і народжених у зареєстрованому шлюбі [29].

Кодекс 1969 року досить широко регулював особисті немайнові права дітей і батьків. Так, батьки мали рівні права на спілкування і виховання дітей, право вимагати повернення дітей від будь-якої особи, яка їх утримує. Цікаво, що батьки мали право і одночасно були зобов'язані

виховувати своїх дітей, право на виховання було невіддільне від персони батьків, але в разі зловживання цим правом або неналежного виконання обов'язку щодо виховання дитини, батьки могли бути позбавлені батьківських прав або дитина могла бути відібрана від батьків без позбавлення батьківських прав. Дітям Кодекс 1969 року надавав право на прізвище, ім'я та по-батькові, право на спілкування з тим із батьків, хто проживає окремо, право бути вислуханими при вирішенні спору щодо визначення місця проживання з одним із батьків, при цьому, таке право дитина набувала лише з 10 років.

Із зміною ладу в Україні та набуттям нашою державою незалежності, Кодекс про шлюб та сім'ю 1969 року притерпів багато змін і доповнень, але все одно не міг достатньою мірою відповідати вимогам часу, тому виникла необхідність прийняття нового нормативного акту, що в повній мірі регулював би особисті немайнові права дітей та батьків. Однак при розробці нового законодавства у науковців не було

єдності у позиціях. Так, розробники проекту Цивільного кодексу України вважали, що норми сімейного права мають бути включені до Цивільного кодексу у вигляді окремої книги, інші ж вчені наполягали на розробці та прийнятті самостійного Сімейного кодексу. В результаті Верховна Рада України затвердила самостійний Сімейний кодекс України, який вступив у силу з 01.01.2004 р. [30]. Новий Сімейний кодекс України містить главу 13, яка більш повно регулює особисті немайнові права і обов'язки батьків і дітей, але вже на сьогоднішній день потребує внесення певних змін і доповнень.

Таким чином, виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що становлення і розвиток правових норм в Україні щодо взаємних прав та обов'язків дітей і батьків йшли від надзвичайно вузького розуміння правового статусу дитини та її рабського положення у взаємовідносинах з батьками до поступового розширення прав дітей і відповідного обмеження прав батьків по відношенню до дітей.

1. Дроніков В.К. Римське приватне право / В.К. Дроніков. // Видавництво Київського Університету: – 1961. – 198 с.
2. Новицький І.Б. Основы римского гражданского права / И.Б. Новицкий. // М.: Зерцало, 2007. – 408 с. – (Серия «Русское юридическое наследие»).
3. Неволин К.А. Полное собрание сочинений. Т. 3.– СПб, 1857. – 443 с. (С. 306–312)
4. Антокальская М.В. Семейное право: Учебник. Изд. 2-е перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – 336 с. (С. 47)
5. Неволин К.А. Полное собрание сочинений. Т. 3.– СПб, 1857. – 443 с. (С. 306)
6. Неволин К.А. Полное собрание сочинений. Т. 3. – СПб, 1857. – 443 с. (С. 307)
7. Антокальская М.В. Семейное право: Учебник. Изд. 2-е перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – 336 с. (С. 50)
8. Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории / Н.С. Нижник – СПб: Издательство Асканова «Юридический центр пресс», 2006. – 272 с. (С. 45–46)
9. Леонтович Ф.И. «Русская Правда и Литовский Статут» / Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда / Упорядники: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, І.В. Музика, О.О. Самойленко; відп. редактор І.Б. Усенко. – К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. – 592 с.
10. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т.1 / Уклад.: Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. / ред.: Р.О. Стефанчук, М.О. Стефанчук. – К.: Правова Єдність, 2009. – 1168 с. (С. 27)
11. Владимирський-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирський-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 452 с.

12. *Загоровский А.И.* Курс семейного права. 2-е изд. – Одесса, 1909. – с.573 (С. 269–272)
13. Энциклопедический словарь, Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. – С.-Петербургъ, 1890–1907.
14. Права за якими судиться малоросійський народ / Під редакцією Ю.С. Шемшученка. – Київ, 1997. – 7 с.
15. *Неволин К.А.* Полное собрание сочинений. Т. 3. – СПб, 1857. – 443 с. (С. 321)
16. *Владимирський-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский - Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – С. 453–454.
17. *Нижник Н.С.* Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории / Н.С. Нижник. – СПб: Издательство Асканова «Юридический центр пресс», 2006. – 272 с. (С. 145)
18. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2008 ISBN 978-966-458-089-9 – 728 с. (С. 321)
19. Личные неимущественные права ребёнка по семейному праву Российской Федерации: научно-практическое пособие. – Москва: Проспект, 2010. – 160 с. (С.15)
20. *Стефанчук Р.О.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) / Р.О. Стефанчук. Монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – 626 с. (С. 61)
21. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т.1 / Уклад.: Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. / за ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. – К.: Правова Єдність, 2009. – 1168с. (с. 1039–1041)
22. *Левківський Богдан Казимирович.* Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї / Б.К. Левківський / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Київ, 2003. – (с.27)
23. Сімейне право України: Підручн. / За ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2004. – 400 с. (с.36)
24. Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР / Г.К. Матвеев. – К., 1960. – 64 с. (с. 11)
25. Сімейне право України: Підручник. / За ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2004. - 400 с. (с. 42)
26. Сімейне право України: Підручник. / За ред. В.С. Гопанчука. – К. : Істина, 2002. – 304 с. (с. 23)
27. Сімейне право України: Підручник. / За ред. В.С. Гопанчука. – К. : Істина, 2002. – 304 с. (с. 25–28)
28. Сімейне право: навчальний посібник для студентів юрид. Вузів та факультетів. – К.: Вентурі., 1997. – 272 с. (с.30)
29. Сімейне право України: Підручн. / За ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2004. – 400 с. (с.56)
30. Сімейне право України: Підручн. / За ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2004. – 400 с. (с 57).

Одержано 12.07.2012

Т.В. Лобанова

История развития правовых основ относительно личных неимущественных прав и обязанностей детей и родителей

Проблема генезиса правовой мысли относительно личных неимущественных прав и обязанностей детей и родителей занимает одно из ведущих мест в социальном развитии общества, а также в общей системе юридических наук, в первую очередь, в теории гражданского права. В статье отражено эволюцию общественной мысли относительно взаимных прав и обязанностей детей и родителей, показаны предпосылки, этапы становления и развития соответствующих правовых норм на территории современной Украины.